Een woord aan zijn landgenooten – door J.J. Cremer.

Gedateerd op 16 februari 1870.
Vanaf 1878 onder de titel: Een woord aan mijn landgenooten.

1e druk in: Een woord aan mijn landgenooten. In: Het Vaderland, 21 februari 1870. p. 1-2. nr. 44.

2e druk: s Hage: C.A. van Reijn, [1870]. Overdruk uit Het Vaderland.

3e druk in: Java-bode, 15 april 1870.

4e druk in: Kleine vertellingen: fabriekskind en werkman. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1878. p. 258-263. Romantische werken, deel 3.

5e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, ca. 1887. 6e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Vijftig-cents-editie, no. 22.

6e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, ca. 1890. 7e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

7e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg.mij., ca. [1900]. 8e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Vijftig-cents-editie, no. 22.

8e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg. mij., ca. [1900]. 8e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

9e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg. mij., [1917]. 7e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Romantische werken (blauwe serie).

10e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg. mij., [1917]. 7e druk. p. 289-294. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Romantische werken (rode serie).

11e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Nederlands E-book 1230004329213. november 2020. Epub zonder kopieerbeveiliging (DRM). Digitale overdruk van de 7e druk van A.W. Sijthoff uit 1917.

12e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Hardcover ISBN 10: 384954236X ISBN 13: 9783849542368. Uitgever: TREDITION CLASSICS, 2013. ISBN 10: 3849539997 ISBN 13: 9783849539993 Uitgever: TREDITION CLASSICS, 2013. Softcover.

13e druk in: De lelie van s-Gravenhage. ASIN: B00OAM12D8. bron-ISBN: 384954236X. Kindle Store). Digitale overdruk van 7e druk uit 1917.

14e druk in: De lelie van s-Gravenhage. ASIN: B018PJW83E. Uitgever HardPress, 2016. Digitale overdruk van 7e druk uit 1916. Kindle editie.

15e druk in: De lelie van s-Gravenhage. Nederlands E-book 4064066312428. Good press: februari 2022. Adobe ePub.

16e druk in: Fabriekskinderen. [Rotterdam: Mijnbestseller, 2021]. p. 30-37. 9789403641683. Gebundeld met Fabriekskinderen en Openbare brief aan zijn excellentie den minister van binnenlandsche zaken (1870).

Handschrift, Literatuurmuseum Den Haag:

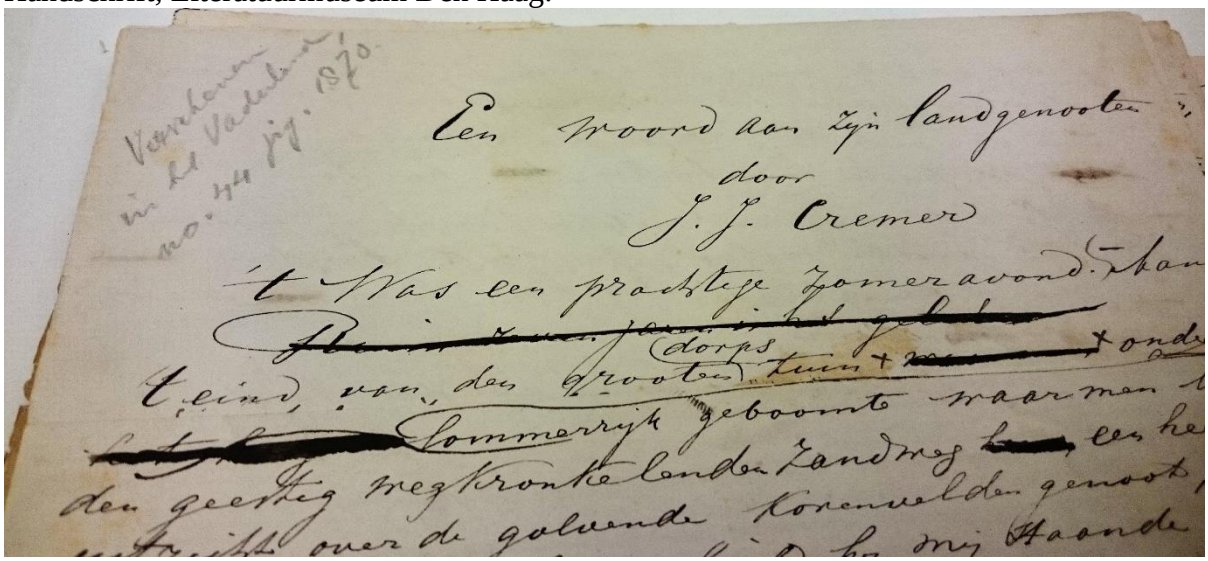
Een woord aan zijn landgenoten
door
J. J. Cremer
't Was een prachtige zomeravond.

Archief:	C 04241 Cremer, J.J.
Onderwerp	Cremer, J.J. (1827-1880),
Beschrijving	[Dossier Fabriekskinderen]
Signatuur	C 04241 Dossier Fabriekskinderen
Periode	1863
Omschrijving	Het dossier bevat het klad- en netschrift van Fabriekskinderen alsmede een brief van minister Thorbecke, een open brief aan Thorbecke, 2 brieven aan de Spectator, het manuscript van Een woord aan zijn landgenoten en diverse druksels en knipsels
Vorm	1 map

Het vaderland, 19 februari 1870:

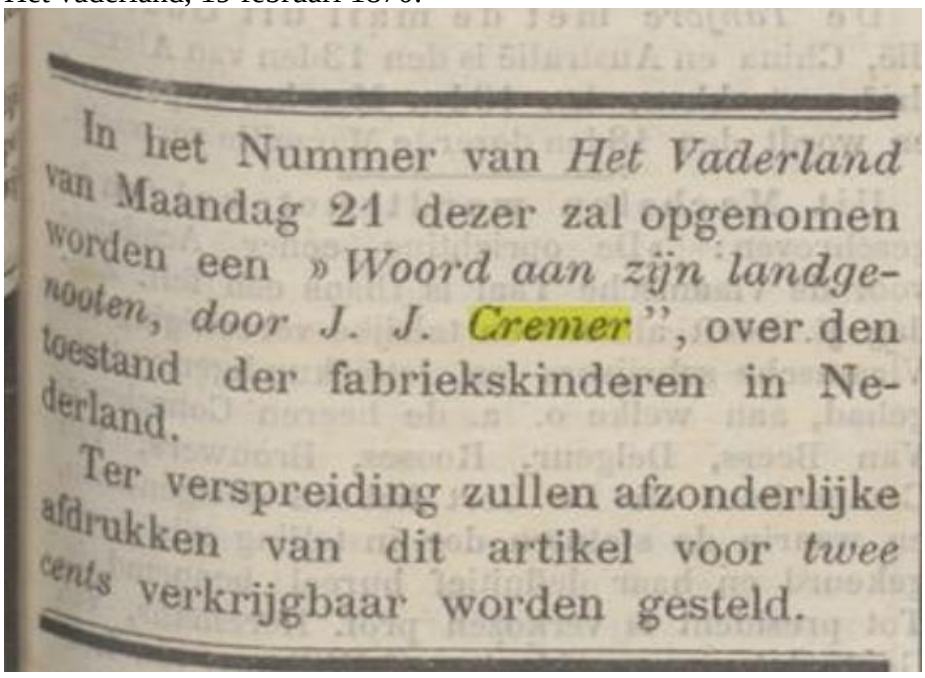
In het Nummer van *Het Vaderland* van Maandag 21 dezer zal opgenomen worden een »*Woord aan zijn landgenooten, door J. J. Cremer*", over den toestand der fabriekskinderen in Nederland.

Ter verspreiding zullen afzonderlijke afdrukken van dit artikel voor *twee cents* verkrijgbaar worden gesteld.

voor hun toestand verbetering van onze Regeering vraagt. Wij behoeven niet te zeggen dat onze sympathieën onverdeeld aan zijn denkbeeld geschonken worden. Ieder, die zijn werkje »Fabriekskinderen" gelezen heeft, herinnert zich het aangrijpende en in levendige kleuren gemaald tafereel van de rampzalige achterlijkheid naar geest en lichaam, welke de Nederlandsche fabriekskinderen vertoonen; voegen wij er bij, — ieder die door nadere aanschouwing den toestand kent, moet erkennen, dat helaas, geen beeld, door de verbeeldingskracht van den romanschrijver gevormd, daarin werd beschreven, maar een

gevormd, daarin werd beschreven, maar een

spiegel opgehouden, waarin zich de waarheid weerkaatst.

Wij voegen er bij, dat een request aan Z. M. den Koning in den door den schrijver aangegeven geest aan het bureel van dit blad ter teekening ligt, en noodigen allen in alle oorden des lands uit soortgelijk request aan den Koning in te dienen.

Het vaderland, 21 februari 1870:

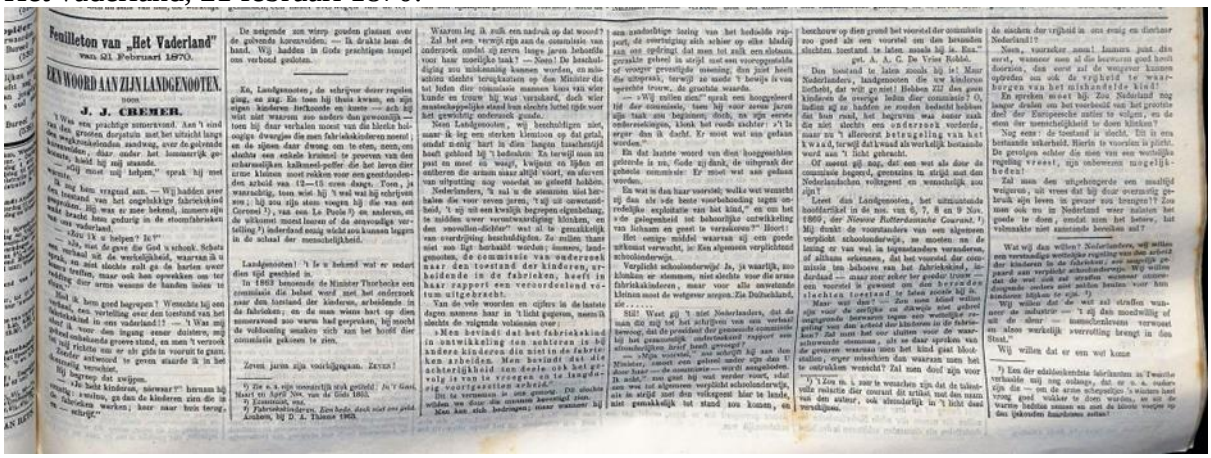

Feuilleton van „Het Vaderland"
van 21 Februari 1870.

EEN WOORD AAN ZIJN LANDGENOTEN.

DOOR

J. J. CREMER.

Was een prachtige zomeravond. Aan 't eind van den grooten dorpslaan met het uitzicht langs den regelrechtstaanden zandweg, over de gelende heuvelen, daar onder het kommerlijk gebouwtje, hield hij zich staande.

„Zij moet mij helpen," sprak hij met worsteling.

Zij zag hem vragend aan. — Wij hadden over den toestand van het ongelukkige fabriekskind gesproken. Zij was er zoo bekend, immers zijn werk bracht hem gedurig in de stoomfabrieken van ons vaderland.

— „Zou 'k u helpen? Ik?"

— „Ja, met de gave die God u schonk. Schets uw verhaal uit de werkelijkheid, waarvan ik u sprak, en niet slechts zult gij de harten over weten treffen, maar ook hen opwekken om ter redding dier arme wezens de handen inden te vouwen."

Had ik hem goed begrepen? Wenschte hij een verhaal, een vertelling over den toestand van het fabriekskind in ons vaderland!? — 'k Was mij 't, voor den ingang eener duisternis, mij geheel onbekende groeve stond, en men 't vertrok mij zijnl richtte nu er zich zou voeren te gaan. Zonder antwoord te geven staarde ik in het donkerig verschiet.

Bij begrep dat zwijgen.

„Ik bedt kinderen, niewaar?" hernam hij zacht; „wanneer gij dan de kinderen zien die in de fabrieken werken; hoor naar hun teeng, ... ertrigt."

De zeigende zon wierp gouden glansen over de gebonde kornvelden. — Ik drukte hem de hand. Wij hadden in Gods prachtigen tempel ons verbond gesloten.

Ja, Landgenoten, de schrijver dezer regelen ging, en zag. En toen hij thuis kwam, en zijn eigen kinderen liefkoosde en kuste — ach hij wist niet waarom zoo anders dan gewoonlijk — toen hij daar verhalen moest van du kleeie huiloogige dwergjes die men fabriekskinderen noemt; en de zijnen daar dwang om te eten, neen, om slechts een enkele kruimel te geeven van den erbarmelijken kalkmeel-peffer die het leven dier arme kleinen moet rekken voor een geestdoodenden arbeid van 12—15 uren daags. Toen, ja waarachtig, toen wist hij 't wel wat hij schrijven zou: hij zou zijn stem voegen bij die van een Cortenel [1]), van een La Poula [2]) en anderen, om de uitkomst meest leeren of de onvoeglijke vertelling [3]) inderdaad eenig wicht zou kunnen leggen in de schaal der menschelijkheid.

Landgenoten! 't Is u bekend wat er sedert dien tijd geschied is.

In 1863 benoemde de Minister Thorbecke een commissie die belast werd met het onderzoek naar den toestand der kinderen, arbeidende in de fabrieken; en de man wiens hart op dien zomeravond zoo warm had geproken, bij moest de vuilnisnig smaken zich aan het hoofd dier commissie gekoren te zien.

Zeven jaren zijn voorbijgegaan. Zeven!

Waarom leg ik zulk een nadruk op dat woord? Zal het een verwijt zijn aan de commissie van onderzoek, omdat zij zeven lange jaren behoefde voor haar moeilijke taak? — Neen! De beschuldiging zou ook onkiesmatig kunnen worden, en misschien slechts terugkaatsen op den Minister die tot leden dier commissie mannen koos van wier kunde en trouw hij wel verzekerd, doch wier maatschappelijke stand hun slechts luttel tijds voor het gewichtig onderzoek gaaide.

Neen Landgenooten, wij beschuldigen niet, maar ik leg een sterken klemtoon op dat getal, omdat ik mij hart in dien langen tusschentijd heeft gebloed bij 't bedenken: En terwijl men zu past en meet en weegt, kwijnen en lijden en sterven die armen naar altijd voort, en sterven van uitputting zoo vroeglat ze gebortd hebben.

Nederlanders, 't zal u de stemmen niet herhalen die voor zeven jaren, 't zij uit onwetendheid, 't zij uit een kwalijk begrepen eigenbelang, te midden zwer verontwaardiging klonken, en den zenuwen-lichter" wat al te gemakkelijk van overdrijving beschuldigden. Ze zullen thans niet zoo ligt herhaald worden; immers, landgenooten, de commissie van onderzoek naar den toestand der kinderen, arbeidende in de fabrieken, heeft in haar rapport een veroordeelend resultaat uitgeschet.

Van de vele woorden en cijfers in de laatste dagen aanons haar in 't licht gegeven, neem ik slechts de volgende volzinnen over:

»Men bevindt dat het fabriekskind in ontwikkeling ten achteren is bij andere kinderen die niet in de fabrieken arbeiden. Men bevindt dat die achterlijkheid ten deele ook het gevolg is van te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid."

Dit te verzwaren is ons gemeen. De slechte zeiden ve door die mannen aanvoegt zien.

Men kan zich bedriegen; maar wanneer bij aan aanhoudige loeing van het hedendie rapport, de overtuiging zich schier op elke bladzij aan ons opdringt dat men tot zulk een elotsen, gewaaide geleed in strijd met een voorgeschreven of vooger gevestigde meening; den juist heeft die uitspraak, terwijl ze mede 't bewijs is van spreekte trouw, de grootste waarde.

— »Wij zullen zien!" spraak een hooggeleerd lid der commissie, toen hij voor zeven jaren zijn taak aan begonnen; doch, na zijn eerste onderzoekingen, klonk het reeds zachter: »'t Is erger dan ik dacht. Er moet wat aan gedaan worden."

En dat laatste woord van dien hoogpoichten geleerde is zo, Gode zij dank, de uitspraak der geheele commissie: Er moet wat aan gedaan worden.

En wat is dan haar voorstel, welke wet wenscht zij dan als de beste voorbehoeding tegen onredelijke exploitatie van het kind," en om het v de gelegenheid tot behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest te verzekeren?" Hoort!

Het eenige middel waarvan zij een goede uitkomst verwacht, is Een algemeen verplichtend schoolonderwijs.

Verplicht schoolonderwijs! Ja, ja waarlijk, zoo klinken ze stemmen, niet slechts voor die arme fabriekskinderen, maar voor alle aanwezende kinderen moet de wetgever zorgen. Zie Dulhoekhard, zie .....

Stil! Weet gij 't niet Nederlanders, dat de man die zij tot het schrijven van zoo verhaal bewoog, dat de president der gemeente commissie bij het gemeenschap onderteekend rapport een afzonderlijken brief heeft gevoegd?

— »Mijn voorstel," zoo schrijft hij aan den Minister, omvat een gebied onder zijn den U door haar — de commissie — wordt aangeboden. Ik acht," zoo gaat hij wat verder voort, alzo aan wet tot algemeen verplichtend schoolonderwijs, als in strijd met den volksgeest hier te lande, niet gemakkelijk tot stand zou komen, en borchow op dien grond het voorstel der commissie zoo goed als een voorstel om den bestaanden slechten toestand te laten zoals hij is. Een."

get. A. A. C. De Vries Robbé.

Dan toestand te laten zoals hij is! Maar Nederlanders, landgenoten die uw kinderen liefheht, dat wilt ge niet! Hebben Zij den geen kinderen de overige helm dier commissie? O, indien zij ze hadden ze zouden bedacht hebben dat hun raad, het begraven van zoeter zaak die niet slechts een onderzoek vorderde, maar nu 't allerernst betegeling van kwaad, terwijl dat kwaad als werkelijk bestaande word aan 't licht gebracht.

Of meent zij nog, dat een wet als door de commissie begeerd, geenszins in strijd met den Nederlandschen volksgeest en wenschelijk zou zijn?

Leest dan Landgenoten, het uitmuntende hoofdartikel in de nos. van 6, 7, 8 en 9 Nov. 1869, der Nieuwe Rotterdamsche Courant. [1]) Mij dunkt de voorstanders van een algemeen verplicht schoolonderwijs, ze moeten na de lezing er van wel in ingenstanders veranderen, of althans erkennen, dat het voorstel der commissie, ten behoeve van het fabriekskind, inderdaad — maar zoer zeker ter goeder trouw — een voorstel is gewoon om den bestaanden slechten toestand te laten zoals hij is.

Maar wat dan? — Zou men blind willen zijn voor de eerlijke en diepgrijs niet gebeurd overgrondig bewezen zagen een wettelijke regeling van den geleed der kinderen in de fabrieken, zoer schrijvende stemmen, als ze daar spreken van de grueren waarzaa men het kind gaat bloedstollen, zoyer misschien den waarzaa men het te ontrukken wenscht? Zal men dood zijn voor

[1]) Zie o. a. zijn voorstelijk stuk gedeeld: In 't Goed, Maart en April Nov. van de Gids 1865.

[2]) Zoomtoist, enz.

[3]) Fabriekskinderen. Zien hoeks, dook niet een geld Amsterdam, bij D. J. Thieme 1869.

de sinchers der vrijheid in ons eenig en dierbaar Nederland!?

— Neen, voorzeker, neen! Immers juist die eerst, wanneer men al die beweeren goed heeft doorzien, dan eerst zal de wegzeer kunnen opvoeden om ook de vrijheid te waarborgen van het mishandeld kind!

En spreken moet hij: Zou Nederland nog langer dralen om het voorbeeld van het prootste deel der Europeesche natien te volgen, en de eisen der menschelijkheid te doen klinken?

Nog eens: de toestand is slecht. Dit is een bestaande zekerheid. Hierin is voorzien is plicht. De gevolgen echter die men van een wettelijke regeling vreest, zijn onbewezen mogelijkheden!

Zal men den uitgehongerde een maaltijd weigeren, uit vrees dat hij door overmatig gebruik zijn leven in gevaar zou brengen?? Zou men ook nu in Nederland weer zulaten het goede te doen, omdat zien het betere, hit volmaakte niet zaamende bereiken zal?

Wat wij dan willen? Nederlanders, wij willen een verstandige wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken; zoo aangrijp gedaan de wet ook zal strafbaar wanneer onmoedigende ouders niet zullen beuien voor hun kinderen tijdens te zijn. [1])

Wij willen dat de wet zal straffen wanneer de industrie — 't zij den moedwillig of uit de dwar — hemelbrakeesen verwoest en alzoo werkelijk verrotting brengt in den Staat.

Wij willen dat er een wet komt

[1]) Een der edelstenkenste fabrikanten in Twente verhaalde mij nog onlangs, dat er u. a. onder zijn die — om de arme schepselen 's winters heel vrong goed wakker te doen worden, ze uit de warme bedden zouden en met de kleine voeten op den ijskouden kamerbeton zetten!

omdat wij gelooven dat inmenging der Regeering hier evenzeer noodzakelijk is, als waar zij elders optreedt als beschermster van het kind en met straf bedreigt wie »zijn bestaan in gevaar brengt," [1])

omdat wij gelooven dat een wet èn voor die arme schepsels èn voor de industrie zelve van onberekenbaar nut zal worden indien zij NIET TE VEEL wil, doch wat ze gebiedt met GESTRENGHEID ZAL HANDHAVEN.

Of zou men zich toch laten afschrikken door den kreet: »Maar om Gods wil, wat moet er dan van den arbeid worden! wie zal de ontbrekende en zoo noodige handjes aanvullen, wie...!"

Nieuwe toestanden, nieuwe hulpbronnen. Bekreunt zich de IJzeren-baan om 't verval langs den straatweg! — En immers, wanneer een machine naait of breit dan zullen ijzeren raders ook wel spoedig die arme levende raderen kunnen vervangen.

En wat vreest men dan weder dat er ouders zullen zijn die hun niet verdienende kinderen binnenshuis op nog zwaarder proef zullen stellen! Neen, wanneer die arme verdierlijkte onmondige ouders de zekerheid hebben dat er een toezicht bestaat, en dat als gevolg er van het publiek en vooral ook de armbesturen het oog op hen gevestigd houden, dan wagen zij het niet, en zullen wellicht in 't eind nog beseffen dat men dit strenge toezicht tot hun waarachtig welzijn in 't leven riep.

Landgenooten. In een zitting der Tweede Kamer onzer Staten-Generaal, heeft de Minister Fock in antwoord op een interpellatie van den heer Van der Maesen de Sombreff gezegd, dat hij omtrent het toezicht op de fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen: EERST MOEST DE OPENBARE MEENING ZICH KRACHTIGER UITSPREKEN.

Nu zult gij 't weten waarom ik u schrijf. Landgenooten, mannen en vrouwen, ouden en jongen, 't is omdat ik wensch dat gij als één man zult opstaan en uw bee voegen bij de mijne; dat gij tot den Koning een adres zult richten 't zij in den volgenden of in een beteren vorm:

Sire!

»Nu de toestand der kinderen werkende in de fabrieken is gebleken slecht te zijn ten gevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek, dat het Uwe Majesteit zal behagen met Uwer Majesteits regeering een wet in 't leven te roepen die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.

Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, enz. enz.

Ik weet het Landgenooten, waar 't een werk der liefde geldt, en mede in 't waarachtig belang der Nederlandsche Industrie, daar zult gij niet achterblijven.

En dan, wanneer dan te midden dier vele namen, ook hier en daar de namen zullen prijken van hen die aanstonds bereid zijn om oogenblikkelijk voordeel prijs te geven nu zij de waarheid moesten hooren; van hen die hard schenen omdat de Concurrentie hen tot hardheid dwong of de sleur hen verblindde; ja, dan zullen die namen der edele Nederlandsche industriëelen als diamanten schitteren in den band der liefde dien wij te zamen mochten vlechten. — God geve dat geen enkele hunner ontbreken zal!

Ruim zeven jaren zijn er voorbijgegaan sedert den schoonen zomeravond toen de ondergaande zon haar gouden glansen over de golvende graanakkers wierp; zeven lange jaren sedert den stond dat mij het woord in de ooren klonk: Welnu ga dan de kinderen zien die in de fabrieken arbeiden. Ga ze zien!

En nu — nóg werken ze, en slaven ze, en grijpen ze als raderen mee in de groote machine van 12 tot 15 uren daags. Nog bloeden ze, en schreien ze, en roepen om hulp.

Spoedt u dan Landgenooten! Gij hebt het gehoord: De openbare meening moet zich krachtiger uitspreken.

Zoudt gij nog aarzelen? Neen, zie, daar staat uw eigen dierbaar kind; het ziet u liefdevol aan; het vliegt u in den arm, en smeekt u om zijnentwil, dat ge gaan zult, haastig gaan, ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenootjes.

Den Haag, 16 Febr. 1870.

(Afdrukken van bovenstaand artikel zijn op franco aanvrage aan het bureel van »Het Vaderland" te verkrijgen à 2 cents.)

Anti-vrouwen-emancipatie. — De professoren te Weenen hebben vrijheid verkregen om hoorderessen tot hun college toe te laten, of te weigeren. De professoren van de geneeskundige faculteit, Hyrtl en Hebra, hebben daarop eenige in Frankrijk en Zwitserland gepromoveerde dames geweigerd toe te laten, omdat het zoo onfatsoenlijk was.

[1]) Wetboek van Strafrecht. Zesde Afdeeling.

Wij vestigen met aandrang de aandacht onzer lezers op het in ons Feuilleton voorkomend »Woord aan mijne landgenooten" van den heer J. J. Cremer, waarin de begaafde schrijver opkomt voor de fabriekskinderen, en

voor hun toestand verbetering van onze Regeering vraagt. Wij behoeven niet te zeggen dat onze sympathieën onverdeeld aan zijn denkbeeld geschonken worden. Ieder, die zijn werkje »Fabriekskinderen" gelezen heeft, herinnert zich het aangrijpende en in levendige kleuren gemaald tafereel van de rampzalige achterlijkheid naar geest en lichaam, welke de Nederlandsche fabriekskinderen vertoonen; voegen wij er bij, — ieder die door nadere aanschouwing den toestand kent, moet erkennen, dat helaas, geen beeld, door de verbeeldingskracht van den romanschrijver gevormd, daarin werd beschreven, maar een spiegel opgehouden, waarin zich de waarheid weerkaatst.

Wij voegen er bij, dat een request aan Z. M. den Koning in den door den schrijver aangegeven geest aan het bureel van dit blad ter teekening ligt, en noodigen allen in alle oorden des lands uit soortgelijk request aan den Koning in te dienen.

Algemeen dagblad van Nederland, 22 februari 1870:

Het Vaderland bevat een „*Woord aan mijne Landgenooten*" van den heer J. J. Cremer, waarin hij eene poging voorstelt in het belang der *fabriekskinderen*. De min. van binnenl. zaken heeft gezegd, nog geen wetsontwerp tot regeling van het toezicht te willen voorstellen. Eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken. Om die openbare meening te doen spreken, stelt de heer Cremer de teekening voor van een adres van dezen inhoud:

„Sire!

„Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn, tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij uwe majesteit met eerbiedig verzoek, dat het uwer majesteits regeering moge behagen, eene wet in 't leven te roepen, die het arme fabrieckskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.

Arnhemsche courant, 22 februari 1870:

ARNHEM, 21 Februarij.

In *een woord aan zijn landgenooten* voorkomende in een der laatst verschenen nommers van *het Vaderland*, noodigt de heer J. J. Cremer allen uit om een adres te onderteekenen aan den Koning, strekkende om Z. M. te verzoeken eene wet in het leven te roepen, die het fabrieks-kind tegen exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot eene behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest verzekeren zal.

Algemeen handelsblad, 22 februari 1870:

De heer J. J. Cremer, onze gevierde novellist, is, gelijk men weet, een vurig voorstander van spoedige verbetering in het lot der kinderen, die in fabrieken arbeiden. De enquête, door de staatscommissie ingesteld, is na een onderzoek, dat zeven jaren geduurd heeft, tot het resultaat gekomen, dat het eenige middel tot wering der misbruiken, gelegen is in de invoering der schoolplichtigheid. De heer Cremer is een ander gevoelen toegedaan en herinnert in het *Vaderland*, dat de minister van binnenlandsche zaken onlangs in de Tweede Kamer verklaard heeft, geen wetsontwerp aanrent het toezicht op de fabrieks-kinderen te willen indienen, zoolang de openbare meening zich niet krachtiger heeft uitgesproken. Hij spoort thans zijne landgenooten aan, zich te doen hooren, en tot den Koning het volgende adres te richten:

»Sire!

»Nu de toestand der kinderen werkende in de fabrieken is gebleken slecht te zijn, tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij uwe Majesteit met eerbiedig verzoek, dat het uwe Majesteit zal behagen met uwer Majesteits regeering een wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het, zoo mogelijk, de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal."

Uwer Majesteits getrouwe onderdanen, enz., enz.

»Ik weet het landgenooten, zegt de ontwerper, waar 't een werk der liefde geldt, en mede in 't waarachtig belang der Nederlandsche industrie, daar zult gij niet achterblijven.

»En dan, wanneer dan te midden dier vele namen, ook hier en daar de namen zullen prijken van hen, die aanstonds bereid zijn om oogenblikkelijk voordeel prijs te geven nu zij de waarheid moesten hooren; van hen, die hard schenen, omdat de concurrentie hen tot hardheid dwong of de sleur hen verblinde; ja, dan zullen die namen der edele Nederlandsche industrieelen als diamanten schitteren in den band der liefde, dien wij te zamen mochten vlechten. — God geve dat geen enkele hunner ontbreken zal!"

Het vaderland, 22 februari 1870:

zullen vereerd worden.

Het Vaderland bevat een „*Woord aan mijne Landgenooten*" van den heer J. J. Cremer, waarin hij eene poging voorstelt in het belang der *fabriekskinderen*. De min. van binnenl. zaken heeft gezegd, nog geen wetsontwerp tot regeling van het toezicht te willen voorstellen. Eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken. Om die openbare meening te doen spreken, stelt de heer Cremer de teekening voor van een adres van dezen inhoud:

„Sire!

„Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn, tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij uwe majesteit met eerbiedig verzoek, dat het uwer majesteits regeering moge behagen, eene wet in 't leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal.

„Uwer Majesteits getrouwe
onderdanen, enz. enz."

Aan het slot eener beoordeeling van het tijdschrift *Onze Roeping*, dat juist geene onverdeelde toejuiching vindt bij de

Alphabetische naamlijst, 1870:

Cremer, (J. J.) Een woord aan zijn landgenooten. (Overgedrukt uit het Vaderland. N°. 44, 1870) 's Hage, C. A. van Reyn. (8) kl. 8°. » 0,02

David Rizzis. Historisch-romantisch drama in drie bedrijven. Voor rederijkers bew. door Batavus. Hoorn, C. Bolding. Hz. (56 met een blz. muziek) postf. » 0,60

Dagblad van ZuidHolland en sGravenhage, 22 februari 1870:

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 25 februari 1870:

* **Kampen**, 25 Febr. Gedurende de pauze die gisteren avond de lezing van dr. Kits van Heijningen afwisselde, werd door dr. van Anrooij de gelegenheid aangeboden om een adres te teekenen aan Z. M. den Koning, waarbij met betuiging van adhaesie aan de oproeping van den heer Cremer tot het erlangen eener wet die het fabriekskind in bescherming neemt, het tot stand komen van zulk eene wet eerbiedig verzocht werd. In een oogenblik was dit adres bezaaid met handteekeningen, daar de geachte spreker uit Deventer een zeer aanzienlijk gehoor had doen zamenkomen, op wier sympathie de heer van Anrooij niet te vergeefsch bleek gerekend te hebben.

Algemeen dagblad van Nederland, 25 februari 1870:

De heer J. J. Cremer heeft door zijn diepgevoeld adres de zaak der arme fabricks-kinderen weer levendig aan de orde gebracht. Van verschillende zijden worden de middelen besproken om tot eene afdoende verbetering te komen. De een wenscht de tusschenkomst van den staat; de ander wraakt ze. De meesten echter zijn het eerste gevoelen toegedaan.

Zij die staats-interventie verlangen hopen de toekomst der fabricks-jeugd te verhelderen door verplicht onderwijs.

De schoolplichtigheid, zeggen zij, is het eenig middel om de kinderen *afdoende* te beschermen tegen mishandeling en tegen vernietiging van hun moreel bestaan.

Het is een krachtig middel om de misdaden te doen afnemen. Of is het niet een onloochenbaar feit, dat onderwijs de zeden zachter maakt, en dat naarmate het onderwijs meer verbreid is, de misdaden afnemen?

Men spreekt van rechten der ouders en van vrijheden van den Nederlander.

Maar hebben dan ouders het „recht," hunne kinderen zedelijk te dooden?

Hebben zij het „recht", de gezondheid hunner kinderen te verwoesten, hun een vroegtijdigen dood te bereiden?

Twentsche courant, 26 februari 1870:

KAMPEN, 25 Febr. Gedurende de pauze die gisteren avond de lezing van dr. Kits van Heijningen afwisselde, werd door dr. van Anrooij de gelegenheid aangeboden om een adres te teekenen aan Z. M. den Koning, waarbij met betuiging van adhaesie aan de oproeping van den heer Cremer tot het erlangen eener wet die het fabriekskind in bescherming neemt, het tot stand komen van zulk eene wet eerbiedig verzocht werd In een oogenblik was dit adres bezaaid met handteekeningen, daar de geachte spreker uit Deventer een zeer aanzienlijk gehoor had doen zamenkomen, op wier sympathie de heer Anrooij niet te vergeefsch bleek gerekend te hebben.

Het vaderland, 28 februari 1870:

* **Helmond**, 24 Febr. — Naar aanleiding der roepstem van onzen geachten novellist J. J. Cremer, voorkomende in *Het Vaderland* no. 44, werd gisterenavond door den heer R. Koopmans van Boekeren van Leiden, die in een bijeenkomst der vereeniging *Concordia* alhier een spreekbeurt vervulde, in den loop zijner rede met gemoedelijken ernst de aandacht gevestigd op de zaak der kinderen, arbeidende in de fabrieken. Dit had ten gevolge, dat in de pauze dier bijeenkomst een adres aan Z. M. den Koning, gelijkluidend met het door den heer Cremer voorgestelde, ter teekening werd aangeboden, waarop verscheidene handteekeningen werden geplaatst.

Provinciale Drentsche en Asser courant, 1 maart 1870:

EEN ERNSTIG WOORD.

De heer *J. J. Cremer* heeft in *'t Vaderland* een «woord aan zijne landgenooten" geplaatst, om nogmaals hun op 't hart te drukken, hoe dringend noodig het lot van in fabrieken werkende kinderen, die bij slecht voedsel een geestdoodenden arbeid van dikwijls 12 tot 15 uren daags moeten volhouden, verbetering eischt.

Voor zeven jaren werd eene commissie benoemd om een onderzoek in te stellen, en eerst nu bragt zij

haar rapport uit, maar dat rapport komt tot deze conclusie, »dat het fabriekskind in ontwikkeling ten achteren is bij andere kinderen die niet in de fabrieken arbeiden, en dat die achterlijkheid ten deele ook het gevolg is van te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid."

En als het eenig afdoende middel noemde de commissie: algemeen verplichtend onderwijs.

Wat wil nu de heer *Cremer?*

Hij wil een verstandige wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken, zoo mogelijk gepaard aan verpligt schoolonderwijs. Hij wil dat de wet ook zal straffen wanneer onmeedoogende ouders niet zelden beulen voor hun kinderen blijken te zijn. Hij wil dat de wet zal straffen wanneer de industrie — 't zij dan moedwillig of uit de sleur — menschenlevens verwoest en alzoo werkelijk »verrotting brengt in den Staat."

»Landgenooten! — zegt hij — in een zitting der Tweede Kamer onzer Staten-Generaal heeft de Minister *Fock* in antwoord op een interpellatie van den heer *van der Maesen van Sombreff* gezegd, dat hij omtrent het toezigt op de fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen: EERST MOEST DE OPENBARE MEENING ZICH KRACHTIGER UITSPREKEN.

»Nu zult gij 't weten waarom ik u schrijf.

»Landgenooten, mannen en vrouwen, ouden en jongen, 't is omdat ik wensch dat gij als een man zult opstaan en uw bee voegen bij de mijne; dat gij tot den Koning een adres zult rigten, 't zij in den volgenden of een beteren vorm:

Sire!

»»Nu de toestand der kinderen werkende in de fabrieken is gebleken slecht te zijn ten gevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek, dat het Uwe Majesteit zal behagen met Uwer Majesteits Regering een wet in 't leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van ligchaam en geest verzekeren zal.

Uwer Majesteits getrouwe
onderdanen, enz. enz.""

»Ik weet het, Landgenooten, waar 't een werk der liefde geldt, en mede in 't waarachtig belang der Nederlandsche Industrie, daar zult gij niet achterblijven.

»En dan, wanneer dan te midden dier vele namen ook hier en daar de namen zullen prijken van hen, die aanstonds bereid zijn om oogenblikkelijk voordeel prijs te geven nu zij de waarheid moesten hooren; van hen die hard schenen omdat de concurrentie hen tot hardheid dwong of de sleur hen verblindde; ja, dan zullen die namen der edele Nederlandsche industriëelen als diamanten schitteren in den band der liefde, dien wij te zamen mogten vlechten.

»God geve dat geen enkele hunner ontbreken zal!"

Aan 't bureau van *'t Vaderland* ligt een adres aan Z. M. in bovenbedoelden geest ter teekening.

Te Almelo, in 't land van de fabrieken, wordt gelijk adres opgesteld.

Te Kampen en te Haarlem zijn reeds adressen van een menigte handteekeningen voorzien.

Algemeen dagblad van Nederland, 1 maart 1870:

Het woord van den heer J. J. Cremer aan zijne landgenoten schijnt in Twenthe voldoenden weerklank te vinden. Allerwege toch wordt reeds een adres gereed gemaakt, tot instemming met de meening van den heer Cremer.

Zutphensche courant, 1 maart 1870:

— Adressen, in den geest van dat door den heer Cremer voorgesteld, tot verbetering van het lot der Fabriekskinderen, liggen ter onderteekening te Haarlem, Almelo, Kampen.

Algemeen dagblad van Nederland, 2 maart 1870:

In de *Twentsche Ct.* wekt de heer André de la Porte de nijvere bevolking op, om, nadat het *Nut van 't Algemeen* vruchteloos zich bij adres tot Z. M. den koning heeft gewend, ten einde eene wet te vragen, om „den leeftijd en de arbeidsuren voor *kinderen in fabrieken*" te regelen, aan de roepstem van den heer Cremer gehoor te verleenen, en adressen aan den koning over deze zaak optezenden. Te Almelo en Kampen is zulk een adres reeds in omloop; Enschedé, Hengelo, Goor, Borne, Delden, Oldenzaal, Leiden, Tilburg en Hilversum zullen stellig volgen. De minister moet er zich niet meer op kunnen beroepen, dat de openbare meening zich *niet* uitspreekt.

Hoornsche courant, 2 maart 1870:

Het *Vaderland* van den 21 der vorige maand bevat een welsprekend »Woord aan mijn Landgenooten" van den heer *J. J. Cremer*, waarin deze, naar aanleiding van het gezegde van den Minister van Binnenlandsche Zaken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal — dat hij omtrent het Toezicht op de

fabriekskinderen nog geen wetsontwerp wilde voorstellen of eerst moest de openbare meening zich krachtiger uitspreken — de teekening voorstelt van een adres aan den Koning van b. v. den volgenden inhoud:

Sire!

»Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht te zijn tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij met het eerbiedig verzoek, dat het Uwer Majesteits regeering moge behagen een wet in het leven te roepen, die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen, en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal."

Uwer Majesteits getrouwe
onderdanen, enz. enz.

(*Afdrukken van bedoeld artikel zijn op franco aanvrage aan het bureau van »het Vaderland" te verkrijgen á 2 cents.*)

Het vaderland, 3 maart 1870:

— Aan het verzoek uit Arnhem is voldaan. Het »Woord van den heer Cremer" is bij den heer Stenfert Kroese, boekhandelaar, à 2 cents verkrijgbaar gesteld.

Algemeen dagblad van Nederland, 3 maart 1870:

Ook te Utrecht en te Rotterdam circuleeren reeds adressen tot ondersteuning van het adres des heeren Cremer, tot verbetering van den maatschappelijken toestand der *fabriekskinderen.*

En te Amsterdam?!

Het vaderland, 4 maart 1870:

* **Meppel,** 2 Maart. — Met genoegen kunnen wij mededeelen, dat ook in onze stad een poging zal aangewend worden, om het treurig lot der fabriekskinderen te verbeteren. Een adres, in den geest van den heer J. J. Cremer te 's Hage, zal ter teekening worden aangeboden en daarna aan Z. M. den Koning worden opgezonden.

Algemeen dagblad van Nederland, 5 maart 1870:

Het Vaderland — eenigermate *partij* — antwoordt op het eerste gedeelte van dit artikel:

„Het *Deventer Weekblad* beschuldigt den heer Cremer, naar aanleiding van zijn „woord aan mijne landgenooten," in de staatscommissie tot onderzoek van den toestand der fabriekskinderen mede te hebben gewerkt tot tijdverbeuzeling. De schrijver van het artikel heeft zich de moeite niet gegeven de namen na te gaan van de leden der staatscommissie, waartoe de heer Cremer niet behoorde.

„'t Is te hopen, dat de hooggeleerde schrijver in zijn wetenschappelijke onderzoekingen met een weinig meer nauwkeurigheid te werk gaat."

Algemeen dagblad van Nederland, 8 maart 1870:

De *Arnh. Ct.* stelt zich van de pogingen des heeren Cremer in 't belang der fabrieksjeugd weinig goeds voor. Zij meent, dat vooral diens strijd tegen de *concurrentie* van volslagen onkunde met de wetten der staathuishoudkunde getuigt.

Onze romancier moest een andere, een ietwat degelijker methode kiezen...

„Wij vreezen overigens," dus vervolgt de *A. Ct*, „dat de heer C. zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt. De wetgever is geen wonderdoctor en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee. Gelukkig bestaat er over het onderwerp van den arbeid der kinderen in fabrieken eene wat dieper in het hart der quaestie doordringende studie dan de novelle en het feuilleton van den heer C. geven, en wij zullen de vrijheid nemen daarvan gebruik te maken, bij de verdere behandeling van des heeren Cremers oproeping aan zijne landgenoten om hem te helpen in de bescherming der „arme, gemartelde" fabriekskindertjes!"

Dagblad van Nederland, 8 maart 1870:

„Een slecht middel ter bereiking van een goed doel", zoo noemt de *Arnh. Ct.* den raad van den heer Cremer in zijn „Woord aan zijne landgenooten", om „te gaan, haastig te gaan, ter bescherming van hunne arme, gemartelde natuurgenootjes." Evenals wij reeds terstond opmerkten, doet ook de *Arnh. Ct.* uitkomen, dat men hier te doen heeft „met een zeer moeijelijk maatschappelijk onderwerp dat men niet in eene novelle en een feuilleton uitmaakt en oplost". Van een onderzoek ter opsporing van de bron van het kwaad, om daarna te overwegen welke middelen kunnen aangewend worden om die bron van het kwaad voor goed te stoppen, vindt zij in de novelle, noch in het feuilleton van den heer Cremer eenig spoor. Deze, zegt zij, stelt de conclusie vóór het onderzoek. Zij vreest dan ook dat de novellist zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt, aangezien de wetgever geen wonderdoctor is en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee.

Dagblad van ZuidHolland en sGravenhage, 8 maart 1870:

„Een slecht middel ter bereiking van een goed doel", zoo noemt de *Arnh. Ct.* den raad van den heer Cremer in zijn „Woord aan zijne landgenooten", om „te gaan, haastig te gaan, ter bescherming van hunne arme, gemartelde natuurgenootjes." Evenals wij reeds terstond opmerkten, doet ook de *Arnh. Ct.* uitkomen, dat men hier te doen heeft „met een zeer moeijelijk maatschappelijk onderwerp dat men niet in eene novelle en een feuilleton uitmaakt en oplost". Van een onderzoek ter opsporing van de bron van het kwaad, om daarna te overwegen welke middelen kunnen aangewend worden om die bron van het kwaad voor goed te stoppen, vindt zij in de novelle, noch in het feuilleton van den heer Cremer eenig spoor. Deze, zegt zij, stelt de conclusie vóór het onderzoek. Zij vreest dan ook dat de novellist zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt, aangezien de wetgever geen wonderdoctor is en eene wet in het *Staatsblad* geene panacee.

Het vaderland, 10 maart 1870:

In het laatste nummer van de *Nederlandsche Industrieel* wordt tweemaal de naam van *Het Vaderland* genoemd, en er telkenmale een »onjuistheid" aan vastgehaakt. In de eerste plaats wordt er een zeker verslag in opgenomen, dat de heer D'Engelbronner uitbracht in de jongste vergadering der »Vereeniging van en voor Nederlandsche Industrieelen". Genoemde heer is geducht boos, dat de heer Cremer zich het lot durft aantrekken van de fabriekskinderen, niettegenstaande de Staatscommissie heeft verklaard, dat de kinderen, in fabrieken arbeidende, in den regel gezonder en sterker zijn dan andere, en hij strekt zijn boosheid uit tot over *Het Vaderland*, waarin de heer Cremer zijn oproeping nederschreef, waarvan hij zich de vrijheid veroorlooft te getuigen »dat het dezelfde fout met *onbeschaamdheid* heeft gemaakt en later niet erkend." 't Is dus in de oogen des heeren D'Engelbronner onbeschaamd, wanneer men tegenover het rapport der Staatscommissie voorziening in het lot der fabriekskinderen vraagt. Maar de heer D'Engelbronner hebbe de goedheid het door hem geprezen »verdienstelijk werk der bedoelde commissie" eens in te zien; — hij schijnt 't nog niet te hebben gedaan; — en te lezen wat

Het vaderland, 8 maart 1870:

* **Helder,** 5 Maart. — In een buitengewone vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft de voorzitter o. a. de aandacht der leden gevestigd op de uitnoodiging, door de heeren D. Dekker en S. Th. Beets tot de ingezetenen gericht, om te deelen in de poging van den heer J. J. Cremer ter bescherming der fabriekskinderen. Het bestuur van het departement ondersteunde zulks en bood den aanwezigen de gelegenheid aan om dit adres mede te onderteekenen. Door velen werd aan die uitnoodiging met instemming voldaan.

Het vaderland, 14 maart 1870:

beraad-laging over het voorstel tot uitbreiding van het bestuur met twee leden.

In de jongste vergadering van het departement Scheveningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, las de Secretaris Cremers »Fabriekskinderen" voor, en wekte daarna de aanwezigen op om een adres aan den Koning, in den geest van het bekende van Cremer, te onderteekenen.

Bijna alle aanwezige leden gaven aan die opwekking gevolg; daarna werd namens het Bestuur aan anderen nog gelegenheid tot teekenen gegeven, — zoodat er nu ruim vijftig namen onder geplaatst zijn.

Naar men verneemt, heeft de Vereeniging »*Nut en Genoegen*" te Leiden een adres aan Z. M. den Koning ingezonden, waarbij, volgens het dezer dagen openbaar gemaakte plan van den heer Cremer, verzocht wordt een wet in het leven te roepen tot verbetering van de ontwikkeling der kinderen, in fabrieken enz. werkzaam.

Twentsche courant, 16 maart 1870:

Ingezonden Stukken.

MIJNHEER DE REDACTEUR!

In uw geacht blad van heden, zie ik in een ingezonden stuk van den Heer X., den sterken aandrang tot het geven van adhaesie van het voorstel van den heer Cremer, strekkende, om aan Z. M. den Koning te verzoeken, de arme ongelukkige fabriekskinderen tegen eene onredelijke exploitatie van ons Industrieëlen in bescherming te nemen.

Reeds vroeger had ik hiertegen kunnen aanvoeren, dat wat het verzoek van den Heer de La Porte, ook voor Borne betreft, zoodanig request aan Z. M geheel overbodig zoude zijn, aangezien voor de kinderen, die in de fabrieken mijner firma werken, zoowel voor hunne ligchamelijke als zedelijke en

verstandelijke vorming wordt zorg gedragen.

Ik ben het deswege eens met het daarover geplaatste in de Enschedesche courant van den 2den dezer, dat de *gemakzuchtigen*, *slapenden* en *kwalijk begrepen eigenbelang zoekenden*, aan al datgene wat gedaan wordt, zoowel op stoffelijk als op zedelijk gebied — 't zij aan de arbeiders zelven, 't zij aan hunne kinderen die in fabrieken werken — een voorbeeld nemen aan de gemeenten Enschede, Hengelo en Borne.

Wanneer eerstgenoemde Heeren nu op deze plaatsen de verschillende Heeren Doctoren wilden raadplegen of niet de gezondheids-toestand der arbeiders in de fabrieken werkende aanmerkelijk beter is dan vroeger, dan zullen ook die niet langer slapen, en ondervinden dat het adres van den Heer Cremer onnoodig

nemen aan de gemeenten Enschede, Hengelo en Borne.

Wanneer eerstgenoemde Heeren nu op deze plaatsen de verschillende Heeren Doctoren wilden raadplegen of niet de gezondheids-toestand der arbeiders in de fabrieken werkende aanmerkelijk beter is dan vroeger, dan zullen ook die niet langer slapen, en ondervinden dat het adres van den Heer Cremer onnoodig
is, dat de hulp van Z. M. of de Hooge Regering hierin niets verbeteren kan.

Met de plaatsing dezer regelen in uw eerstvolgend Nommer zal UEd. zeer verpligten

BORNE, 9 Maart 1870.

L. S. SPANJAARD.

Algemeen dagblad van Nederland, 16 maart 1870:

BINNENLANDSCH OVERZICHT.

In een zestal degelijke, met onmiskenbaar talent geschreven artikelen bespreekt de *Arnhemsche Ct.* de quaestie der FABRIEKSKINDEREN. Zij acht de petitie-agitatie, door den heer Cremer op touw gezet, een slecht middel tot bereiking van een *goed* doel. Niet door eenige holle, opgewonden frases, maar door eene ernstige studie van cijfers en feiten is zulk een moeielijk vraagstuk op te lossen. Een storm van adressen vertegenwoordigt volstrekt de openbare meening niet. Neen! Ook hier behoort *gewogen* en niet *geteld* te worden.

„Eene wet tot beperking en regeling van den kinderarbeid," zegt de *Arnh. Ct.* zeer te recht, „kan haar doel — verbetering van het lot der arbeiders — dáárom niet bereiken, omdat de ellende, die men verhelpen wil, ontstaat uit algemeene en samenwerkende oorzaken, die door eene speciale wet niet weg te nemen zijn. Door eene wet reorganiseert men de maatschappij niet, gelijk men eene ziekte niet enkel door een recept geneest. Wanneer de oorzaak, die de kinderen naar de fabriek jaagt, blijft bestaan en voortwerken, helpt men het kind volstrekt niet, wanneer men het verbiedt de fabriek binnen te gaan. Door eene verstandige wetge-

Algemeen dagblad van Nederland, 12 april 1870:

dan eens de aandacht hebben gevestigd, en die een kalm en gezet onderzoek verdienen. Wanneer men de zaak in den trant van den heer Cremer wilde behandelen, zou men zich daarvan zeker wat al te gemakkelijk afmaken. Niets is zoo verkeerd als misplaatste zenuwachtigheid.

De fabrieksarbeid der kinderen is een onderwerp van veelzijdige studie, dat theoretisch en practisch dient te worden toegelicht, alvorens er eene beslissing valt. Wij kunnen nogtans niet ontkennen, dat voor ons de keuze gemakkelijk ware. Hoe weinig ook geneigd inbreuk te maken op de persoonlijke vrijheid, wij gelooven mét de *N. Rott. Ct.*, dat de zwarigheden niet opwegen tegen de voordeelen, verbonden aan eene verstandige regeling *bij de wet*. Het fabriekskind worde, zelfs in weerwil van ouders en werk-

Java-bode, 15 april 1870:

Mengelwerk.

EEN WOORD AAN ZIJN LANDGENOOTEN.

DOOR J. J. CREMER.

't Was een prachtige zomeravond. Aan 't eind van den grooten dorpstuin met het uitzigt langs den wegkronkelenden zandweg, over de golvende korenvelden, daar onder het lommerrijk geboomte, hield hij mij staande.

— „Gij moet mij helpen", sprak hij met warmte.

Ik zag hem vragend aan. — Wij hadden over den toestand van het ongelukkige fabriekskind gesproken. Hij was er mee bekend, immers zijn ambt bragt hem gedurig in de stoomfabrieken van ons vaderland.

— „Zou ik u helpen? Ik?"

— „Ja, met de gave die God u schonk. Schets een verhaal uit de werkelijkheid, waarvan ik u sprak, en niet slechts zult ge de harten uwer lezers treffen, maar ook hen opwekken om ter redding dier arme wezens de handen ineen te slaan".

Had ik hem goed begrepen? Wenschte hij een verhaal, een vertelling over den toestand van het fabriekskind in ons vaderland!? — 't Was mij, alsof ik voor den ingang eener duistere, mij geheel onbekende groeve stond, en men 't verzoek tot mij rigtte om er als gids in vooruit te gaan.

Zonder antwoord te geven staarde ik in het dommelig kommissie? O, indien zij ze hadden, ze zouden bedacht hebben, dat hun raad het begraven was eener zaak, die niet slechts een onderzoek vorderde, maar nu 't allereerst beteugeling van het kwaad als werkelijk bebestaande werd aan 't licht gebragt.

Of meent gij nog, dat eene wet, als door de kommissie begeerd, geenszins in strijd met den Nederlandschen volksgeest en wenschelijk zou zijn?

Leest dan, Landgenooten, het uitmuntende hoofd-artikel in de nos. van 6, 7, 8 en 9 Nov. 1869, der *Nieuwe Rotterdamsche Courant.* 4) Mij dunkt, de voorstanders van een algemeen verpligt schoolonderwijs, ze moeten na de lezing er van wel in tegenstanders veranderen, of althans erkennen, dat het voorstel der kommissie ten behoeve van het fabriekskind, inderdaad — maar zeer zeker ter goeder trouw — een voorstel is geweest om den bevonden slechten toestand te laten zooals hij is.

Maar wat dan? — Zou men blind willen zijn voor de eerlijke en dikwijls niet geheel ongegronde bezwaren tegen een wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken? Zal men het oor sluiten voor de waarschuwende stemmen, als ze daar spreken van de gevaren waaraan men het kind gaat blootstellen, erger misschien dan waaraan men het te ontrukken wenscht? Zal men doof zijn voor de eischen der vrijheid in ons eenig en dierbaar Nederland!?

Neen, voorzeker neen! Immers juist dán eerst, wan-

Het vaderland, 23 april 1870:

uitgehaald. — Bij Stoeller te Rotterdam ligt ter teekening een adres om aan te dringen op wettelijke maatregelen ten gunste van het lot der fabriekskinderen. Het is niet het adres van den heer J. J. Cremer, maar van geheel gelijke strekking.

Arn. Saalborn – Het ontwaken van het sociale bewustzijn in de litteratuur. Amsterdam : H.J. Paris, 1931. p. 112-113.

In het Vaderland van 1870 staat een open brief „Een woord aan mijn landgenooten" van Cremers hand. Het is zijn antwoord op de conclusie der commissie, die belast was met het onderzoek naar den toestand der kinderen, arbeidende in de fabrieken. Deze commissie had zeven jaar noodig gehad om vast te stellen, dat het fabriekskind in ontwikkeling ten achter is bij andere kinderen die niet in de fabrieken arbeiden en dat deze achterlijkheid ten deele ook het gevolg was van te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid.

[1] Het gaat hier niet om de waardeering van Hanna de Freule als kunstwerk. Maar er worde toch op gewezen dat tegenover het verwijt van „onnatuur en melodrama" menige indrukwekkende en meesleepende bladzijde proza gesteld behoort te worden.

„'t Is erger dan ik dacht. Er moet wat aan gedaan worden" sprak een hooggeleerd lid der commissie, maar het eenige middel tot verbetering dat zij wist aan te bevelen was een algemeen verplicht schoolonderwijs.

De voorzitter der commissie A. A. C. de Vries Robbé had echter een brief gevoegd bij het rapport, waarin o.a. te lezen staat:

„Ik acht, dat een wet tot algemeen verplicht schoolonderwijs, als in strijd met den volksgeest hier te lande, niet gemakkelijk tot stand zou komen en beschouw op dien grond het voorstel der commissie zoogoed als een voorstel om den bevonden slechten toestand te laten zooals hij is."

Hier neemt Cremer de zaak der kinderen op. En de hartstocht waarmee hij haar verdedigt doet niet onder voor die van Multatuli waar hij het opneemt voor den onderdrukten Javaan.

Wat wij willen? vraagt hij. Nederlanders, wij willen een verstandige wettelijke regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken, zoo mogelijk gepaard aan verplicht schoolonderwijs. Wij willen dat de wet ook zal straffen wanneer onmeedoogende ouders niet zelden beulen voor hun kinderen blijken te zijn. Wij willen dat de wet zal straffen, wanneer de industrie menschenlevens verwoest en alzoo werkelijk verrotting brengt in den staat.

En tot hen, die bevreesd zijn voor den goeden gang van de productie, tot hen die zeggen: „Wie zal de ontbrekende en zoo noodige handjes aanvullen" zegt Cremer:

„Nieuwe toestanden, nieuwe hulpbronnen! Bekreunt zich de IJzeren baan om 't verval langs den straatweg? — En immers, wanneer een machine naait of breit, dan zullen ijzeren raders ook wel spoedig die arme levende raderen kunnen vervangen".

Minister Fock had op een desbetreffende interpellatie in de Kamer verklaard, dat hij nog geen wetsvoorstel wilde indienen omtrent het toezicht op fabriekskinderen, alvorens de openbare meening zich t. d. o. krachtiger zou uitspreken.

En Cremer gaat voor:

„Landgenooten, mannen en vrouwen, 't is omdat ik wensch dat gij als één man zult opstaan en Uw bee voegen bij de mijne; „dat gij tot den koning een adres zult richten 't zij in den volgenden of in een beteren vorm:

Sire!

Nu de toestand der kinderen, werkende in de fabrieken, is gebleken slecht

te zijn tengevolge van een te vroegen en te langdurig voortgezetten arbeid, nu naderen wij Uwe Majesteit met eerbiedig verzoek dat het Uwer Majesteit zal behagen met Uw. M. regeering een wet in het leven te roepen die het arme fabriekskind tegen een onredelijke exploitatie beschermen en het zoo mogelijk de gelegenheid tot een behoorlijke ontwikkeling van lichaam en geest verzekeren zal."

En hij eindigt met een indrukwekkende peroratie, aan welker oprechtheid en innerlijke waarheid wij geenerlei reden hebben te twijfelen en die zeker een waardevolle bijdrage vormt tot de historische zekerheid omtrent Cremers sympathieën en — litterair gesproken — tot de bronnen die Cremer tot schrijven inspireerden:

„Ruim zeven jaren zijn voorbijgegaan, sedert mij het woord in de ooren klonk: Welnu, ga dan de kinderen zien die in de fabrieken arbeiden! Ga ze zien!

En nu nòg werken en slaven ze en grijpen als raderen mee in de groote machine, van 12 tot 15 uren daags. Nog bloeden ze en schreien ze en roepen om hulp.

Spoedt U dan, Landgenooten.

Zoudt gij nog aarzelen? Neen, zie, daar staat uw eigen dierbaar kind; het ziet U liefdevol aan; het vliegt U in den arm en smeekt U om zijnentwil, dat ge gaan zult ter bescherming van die arme gemartelde natuurgenootjes."

Op verzoek en aansporing van iemand, „wiens ambt hem gedurig bracht in de stoomfabrieken van ons vaderland" had Cremer in 1863 zijn Fabriekskinderen geschreven. In 1870 was de commissie met haar onderzoek en haar negatief besluit gereed. Tot 1874 zou het nog duren, aleer de eerste wet op kinderarbeid zou verschijnen, zes jaren vóór Cremers dood.

Gedenkboek Maatschappij tot nut van 't algemeen, 1934:

Een woord aan mijn landgenooten, nog van 1870, heeft CREMER er op gewezen dat volgens het onderzoek der commissie op den kinderarbeid, kinderen

„nòg werken en slaven en grijpen als raderen mee in de groote machine, van 12 tot 15 uren daags."

Maar tot hen, die bevreesd zijn voor den goeden gang van de productie, die, vragen: „Wie zal de ontbrekende en zoo noodige handjes aanvullen," zegt CREMER:

„Nieuwe toestanden, nieuwe hulpbronnen! Bekreunt zich de IJzeren baan om het verval langs den straatweg? En immers, wanneer een machine naait of breit, dan zullen ijzeren raders ook wel spoedig die arme levende raderen kunnen vervangen."

Is er iemand, die het betreurt, dat zijn voorspelling is uitgekomen? Is er iemand in Nederland, zelfs de meest overtuigde aanhanger van GANDHI, die weer terug zou willen naar de productieverhoudingen van een eeuw geleden, met hun 12-urigen kinderarbeid?

Maar andererzijds zijn ook de oogen opengegaan voor de demonische machten, die „vooruitgang" zonder meer kan ontketenen. In zijn reeds aangehaalde Herinneringen vertelt QUACK ook iets van zijn onderzoek

Jaarboek letterkundig museum, 1999:

Vries Robbé was voor invoering van een wettelijke regeling, de overige leden ontraadden zo'n regeling en zagen meer in een invoering van een schoolplicht om de arbeidstijd van de fabriekskinderen binnen de perken te houden. Dat door de al jaren durende schoolstrijd een dergelijk voorstel niet veel kans had, bleef buiten beschouwing. De liberale regering aanvaardde zonder veel moeite het meerderheidsstandpunt dat zo uitstekend paste bij de van overheidsingrijpen afkerige liberale leer. Op Kamervragen over het rapport antwoordde de Minister dat de publieke opinie zich maar moest uitspreken om het regeringsstandpunt te beïnvloeden.

Cremer reageerde. In *Het Vaderland* van 21 februari 1870 plaatste hij *Een woord aan zijn landgenooten*, een oproep om aan de Koning adressen te richten met een verzoek om een wettelijke regeling van de kinderarbeid in fabrieken. *Het Vaderland* van 4 maart meldde dat Cremers oproep succes had: 'De roepstem van den heer J.J. Cremer, ten behoeve der fabriekskinderen vindt alom in den lande gehoor. Allerwege worden adressen aan den Koning, in den geest als door hem is aangegeven, geteekend'. Zelf bepleitte Cremer inmiddels de belangen van de fabriekskinderen bij de Minister van Financiën en tenslotte plaatste hij in *Het Vaderland* van 2 juni 1870 de *Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*. Cremer stelde vast dat de wens van het volk nu toch wel voldoende duidelijk was en drong, eventuele bezwaren tegen zo'n regeling op al dan niet praktische wijze ontzenuwend, nogmaals aan op een wettelijke regeling. En die kwam er tenslotte in 1874, toen eindelijk een door de Kamer sterk besnoeide initiatiefwet van het Kamerlid S. van Houten op 24 september in het *Staatsblad* gepubliceerd was. Tijdens de Kamerbehandeling werd overigens wel duidelijk dat Cremers bemoeienissen met de zaak van de fabriekskinderen hun uitwerking niet gemist hadden.[11]

De handschriften van Cremer

Het dossier betreffende Cremers *Fabriekskinderen* was een onderdeel van Cremers schriftelijke nalatenschap en heeft met de andere handschriften nogal wat omzwervingen meegemaakt. Na Cremers overlijden verhuisde zijn weduwe al spoedig uit de woning in de Tweede Van den Boschstraat in het Haagse

strijd tegen de kinderarbeid, voorlopig weer opgeborgen zou worden in een particuliere verzameling, maar in 1997 kwam het uiteindelijk toch in een openbare collectie terecht.

Het dossier *Fabriekskinderen*

Het destijds door de antiquaar Gijsbers samengestelde dossier met betrekking tot Cremers *Fabriekskinderen* bevat verschillende versies van de teksten die door Cremer in zijn strijd tegen de kinderarbeid geschreven zijn.[14]

Van de *Fabriekskinderen* zelf zijn dat een vrijwel volledig kladhandschrift en een nethandschrift. Verder een aantal pagina's met vragen en aantekeningen over kinderarbeid en de omstandigheden in de fabrieken, de kladtekst van de inleiding die Cremer bij de voordracht van 7 maart hield[15] en de brief van Thorbecke aan Cremer van 2 april 1863. Uit 1870 zijn er een incomplete kladversie en een complete netversie van *Een woord aan Zijn Landgenooten* gedateerd 13 februari 1870.[16] In een incomplete kladtekst van 17 maart 1870 ligt de strekking van de *Openbare Brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* van 20 mei 1870 al in grote trekken vast en de *Openbare Brief* zelf is ook in een kladversie in het dossier aanwezig.

Verder zijn twee brieven aan de *Spectator* uit 1866 in een net- en een kladversie in het dossier opgenomen. Deze brieven nam Cremer niet op

[14] Hoewel Gijsbers stelde dat er in de in Velp aangekochte handschriften geen blad ontbrak moet vastgesteld worden dat niet alle overgeleverde teksten compleet zijn. (G.W. Gijsbers, 'Antiquarische belevenissen (noot 12), p. 215.)

[15] In de tekst is sprake van 'grootmachtige heeren' waarmee ongetwijfeld de uitgenodigde ministers en mogelijk ook de kamerleden bedoeld werden. Overigens blijkt uit deze inleidende tekst dat Cremer opbrengst van de voordracht bestemde voo de slachtoffers van een overstroming.

[16] In de *Vaderland*-publicatie gedateerd 16 februari 1870.

Handschriften en definitieve versies

In de door Cremer voor de *Romantische Werken* bewerkte tekst van *Fabriekskinderen* wijzigde hij maar weinig in vergelijking met het handschrift. De spelling is aangepast aan de spelling van De Vries en Te Winkel uit 1863 en op sommige plaatsen werd iets aan de woordvolgorde veranderd of werd een woord vervangen door een ander woord dat kennelijk Cremers bedoeling beter weergaf. Opvallend is verder dat de oproep aan de Koning uit de tekst verdween; uitsluitend de 'machtige wetgevers' bleven over. Nog minder werd er veranderd in *Een woord aan zijn landgenooten f* waarin overigens in de titel wel 'zijn' in 'mijn' gewijzigd werd - en in de *Openbare brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* die immers beiden al in de nieuwe spelling verschenen waren. Hier en daar werd een woord vervangen of verplaatst, maar daar is het verder bij gebleven. De *Openbare brief* kreeg verder nog een toelichting en een nawoord.[19] Ook de beide brieven aan de *Spectator* komen in hoge mate overeen met de definitieve tekst.

[19] De teksten werden als een onderdeel van 'Fabriekskind en Werkman' gepubliceerd in J.J. Cremer, *Romantische werken*, dl. III, Leiden 1878, p. 240-271. In de *Openbare Brief aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken* vermeldde Cremer dat de brief van de burgemeester van Haarlem ontbrak in het rapport van de 'Commissie van Onderzoek naar den toestand der kinderen arbeidende in de fabrieken'. In deze brief beklaagde de burgemeester zich over de toestand van de fabriekskinderen. Cremer lichtte deze vermelding in de *Romantische werken* op p. 264 toe: de Minister van Binnenlandsche Zaken (Mr. C. Fock) was de eerder klagende Burgemeester van Haarlem. In zijn uit 1876 daterende nawoord, waarschijnlijk geschreven bij het persklaar maken van de tekst voor opname in de *Romantische werken* stelde Cremer vast dat het na de publicatie van de *Openbare Brief* nog drie

www.jacobcremer.nl

Laatst bijgewerkt: 29 september 2022.